

Vandmøllerne i Odense*

Af *Ove Jørgensen*

I Fynske Årbøger 1986 har Per Kristian Madsen givet en interessant fremstilling af mølledrift og kongelige rettigheder i den tidlige middelalders Odense. Det er glædeligt, at opmærksomheden derved er blevet rettet mod et for dansk forskning væsentligt og i ikke ubetydeligt omfang allerede oparbejdet emne, vandmøllerne og deres brug.

Da jeg ved flere lejligheder har beskæftiget mig med Ejby Mølles og Munkemølles historie og konstruktion, vil jeg gerne efter yderligere overvejelser fremkomme med følgende supplerende bemærkninger.

Dersom man kun har det kort over »det centrale Odense«, som bragtes som fig. 1 i Fynske Årbøger 1986, foran sig, kan man måske fristes til at tro, at »det fremgår af kortet, at åens strøm (tidligere) deltes op i to strømme af den lave, langstrakte ø i dens midte«. Også i andre fremstillinger af byens historie tales om »Aaens to Arme« eller »arealet mellem de to åløb«. ¹

Hvordan disse forhold var i den sidste periode af Munkemølles historie (dvs. indtil o. 1906), kan man stadig overbevise sig om, når man færdes i Odense. Man kan ganske vist iagttage, at H.C. Andersen Haven ligger på »en lav ø«, der er omgivet af »to åarme«. Men hvis man vil se det sted, hvor Munkemølle lå, må man i havens sydvestligste hjørne op ad en ca. 2 meter høj rampe for at komme til møllens niveau. Møllen – eller rettere møllerne, for der var siden 1873 foruden kornmøllen også en klædefabrik – lå for enden af Munkemøllestræde, hvor endnu en af de ældre bygninger er bevaret, Munkemøllestræde nr. 20. ² Her har OKU, Odense Klædefabriksudsalg A/S stadig forretning. Man kan herfra fortsætte vandringen ad Filosofgangen hen til Folke-teatret. Her ligger Ny Vestergades Sluse – eller som der står: »Slusen i vest blev i 1912–14 omdannet til et vandfald, som indgik i parken i den tidligere Munkemose«.

* Supplerende bemærkninger til Per Kristian Madsens artikel i Fynske Årbøger 1986: Mølledrift og kongelige rettigheder i den tidlige middelalders Odense.

Odense Å. Til højre Filosofgangen (det tidligere møllevandstilløb). I forgrunden det lille vandfald på den gamle sluses plads og den lille, kunstigt dannede ø i åen. I baggrunden Havhesten og Ny Vestergades Sluse med »vandfaldet«. (Foto Ditlev Jensen, Odense Magistrat, 2 afdelings arkiv).

Den pudsige tekst stammer fra Odense Bys Historie, hvor der i beskrivelsen af parken Munke Mose 1912–14 står: »... og Slusen ved Ny Vestergade er omdannet til et malerisk Vandfald«. ³ Meningen er: I forbindelse med opfyldningen af møllevandskanalen (den »nordre åarm«) forsvandt også det gamle sluseanlæg i 1910, og en ny sluse

tværs over åen opførtes i forlængelse af Ny Vestergade. Denne sluse forlængedes med et par udragende karme, hvor en del af åens vand løber over, så at det ligner et vandfald, altså en tilstræbt, malerisk virkning.⁴ Slusen har dog stadig som sin vigtigste funktion at stemme vandet op til kote ca. 6,5, medens vandspejlet i åen neden for slusen er ca. 5,0 m. Ved det tidligere sluseanlæg ses stadig yderligere et lille vandfald.

Den gamle sluse lå ca. 100 m længere mod øst nede ad åløbet – vel at mærke over den »sydlige åarm« –, og den lå ikke »tværs over den nordre åarms vestende«, for hvad skulle det nytte? Slusens formål var jo ikke bare »at regulere de fremstrømmende vandmassers mængde«, men først og fremmest at stemme åens vand op, så at der kunne skabes det nødvendige fald, når vandet gennem kanalen var ledet hen til møllen. Det gamle slusested ses endnu tydeligt lidt neden for skulpturen Havhesten ved »den lille, lave ø«, der ligger »midt imellem to åarme«.

»Slusen ved vestenden af den nordre åarm kan iøvrigt udmærket gå helt tilbage til møllens anlæg« og »sluser, stigbord og omløbskanaler har vel også dengang (i 1175) kunnet regulere vandet...«, skriver Per Kristian Madsen. Disse forhold kan diskuteres, hvis vi blot kan blive enige om, at slusen lå tværs over selve åen, dvs. den »sydlige åarm«. Såvel på Braunius' kort fra 1593 som på kort fra 1880–87 ses det tydeligt, at slusen ligger over »den sydlige åarm« eller »selve åen«, som det egentlig er.

I slutningen af sin beskrivelse af Odense bys udseende i middelalderen foretager biskop Engelstoft en »vandring« langs Odense Å fra »Slusen i Vest« til Møglebro, nu Frederiksbroen. I den ret detaljerede skildring, der har Braunius' kort som grundlag, hedder det bl.a.: »Men engang efter 1593 maa der være blevet gravet eller uddybet et nyt sydligt Aaløb fra Langebro til det sted, hvor nu Møllevandet (dvs. »den nordlige åarm«) forener sig med Aaen (altså »den sydlige åarm«).⁵

Langebro lå indtil 1886 lidt øst for den nuværende Klarebro, og for Engelstoft drejer det sig altså kun om den østligste strækning af åen fra Nonnebakken til henimod den nuværende Albanibro, altså det nuværende åløb langs haverne ved Kronprinsensgade. På kortbilag 4 til OTONIVM og på kortene i Odense bys historie har jeg uden videre accepteret Engelstofts opfattelse af Braunius' kort, selv om hverken Engelstoft eller jeg kan bevise rigtigheden heraf. Mulige ændringer af åløbet på denne strækning har dog intet med jordarbejder i forbindelse med anlæg af Munkemølle at gøre.

At nutidens forhold afspejler Munkemølles konstruktion i sidste

Munke Møllens sluse. I forgrunden gangstien Filosofgangen. I baggrunden N. Tørrings tobaksfabrik, som brændte 1899. Det nuværende hus, Filosofgangen 24, er opført året efter. Til højre ses det område, som nu udgør den lille ø i åen. (Foto i Odense Magistrat, 2 afdelings arkiv).

halvdelen af 1800-tallet og indtil møllens nedlæggelse o. 1906, er veldokumenteret. Der findes både kort og billeder (tegninger, akvareller, olieblade og fotografier), der viser både møllebygningerne, broerne, møllevandskanalen og den gamle sluse. I en landvæsenskommissionskendelse og et regulativ⁶ fastsættes 1886 flodemålet (den højeste tilladte opstemning af møllevandstilløbet, den »nordre åarm«) til kote ca. 6,5, medens vandspejlet i selve åen (den »sydlige åarm«) normalt var ca. 5,0, svarende til, at flodemålet ved Ejby Mølle var ca. 4,5 m. Denne højdeforskel ses endnu tydeligt både ved Ny Vestergades Sluse og ved Filosofgangen/Klaregade/Munke Mose. Kanalen, der førte fra slusen til møllen ved malevandet (bagvandet), blev af landvæsenskommissionen anset for at være privat, idet det dog »må antages at være forbudt at opfylde kanalen«.⁷

Det er værd at bemærke, at Munkemølle – ligesom alle store bymøller – lå udenfor købstadens egentlige jurisdiktion (helt op til o. 1822), således at oplandet kunne få malet uden at betale accise.⁸

Man kan få et indtryk af vandmøllerne i Odense ved at se på Braunius' kort over Odense 1593, og det har for mig været klart, at Brau-

nius' fremstilling af Munkemølle afspejler nøjagtig den konstruktion, som vi kender fra senere tid. På kortet ses foruden Munkemølle også Ejby Mølle og Dalum Mølle samt Pjentemølle og Næsbyhoved Mølle. Tegningerne af møllebygningerne med møllehjul er ensartede og skal sikkert mere end som en realistisk gengivelse opfattes som signaturer. En lignende »signatur« er anvendt på en samtidig fremstilling af vandmøllen ved Rantzauholm (tidligere Holme Kloster, nu Brahetrolleborg).⁹

Jeg har ikke anset det for at være »en i sig selv urimelig tanke«, at man allerede o. 1175 har anlagt en næsten 400 m lang »kanal« i åbrinken for at kunne bygge en vandmølle nedenfor Knudsklostret, men jeg må naturligvis erkende, at vi ikke ved, hvornår denne »kunstige« tilstand er etableret, og jeg må også erkende, at »vi totalt savner arkæologiske fund, der kan datere eller iøvrigt belyse middelalderens Munkemølle«. Alligevel finder også jeg det naturligvis »værd at overveje, hvordan man i 1175 – eller før – var i stand til at anlægge en vandmølle ved et vandløb af Odense Å's størrelse«.

Spørgsmålet er dog, hvordan man kan nærme sig en afklaring af dette problem. Det har længe været almindeligt antaget blandt geografer og hydrologer, at vandføringen i danske vandløb i vikingetid og tidlig middelalder var større end i nutiden.¹⁰ Det gjorde det dog ikke lettere at bygge vandmøller ved så store vandløb som f.eks. Suså på Sjælland eller Odense Å.

Vi har kendskab til over 300 vandmøller på Fyn,¹¹ men det helt overvejende antal ligger ved »små vandløb med ret stort fald, men ret ringe vandføring«. Der kendes således kun fire vandmøller, der har udnyttet vandkraften i Odense Å: Ejby Mølle, Munkemølle, Dalum Kloster Mølle og Brobyværk (Sdr. Broby Mølle). Ved alle disse mølleanlæg er der foretaget opstemning af åens vand på ca. 1½ meter.

Det var ikke vand, der manglede i Odense Å. Vanskelighederne skyldtes tværtimod, at »oversvømmelserne (især ved tøbrud) altid var en trussel, og vandmøllerne måtte derfor bygges i åbrinken i god afstand fra vandløbet«.¹²

Dertil kommer, at Odense Å har et helt usædvanligt ringe fald,¹³ således at opstemninger får vidtrækkende konsekvenser. Dette er baggrund for, at det var nødvendigt for Skt. Knuds Kloster at råde over åens vand langs begge bredder af åen fra byen og op til omkring Hede-bækken ved Dalum, således som det fremgår af diplomerne fra 1175 og fremefter.¹⁴

Alle de fire nævnte møller ved Odense Å ligger ved åbrinken (i kanten af ådalen) i god afstand fra selve åløbet, men kun ved Munkemølle

Munke Mølles sluse set »nedefra« (fra østsiden). Slusen blev fjernet 1910. (Foto i Odense Magistrat, 2. afdelings arkiv).

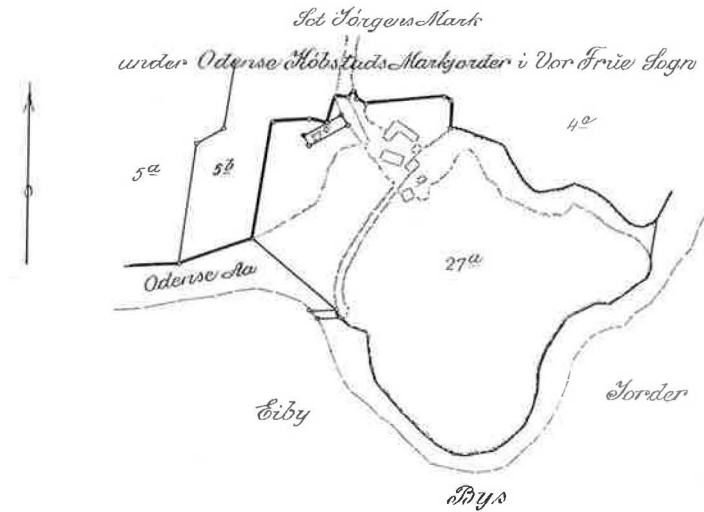
har det været nødvendigt at anlægge en lang kanal for tilløbet. Det er interessant at sammenligne Munkemølle med vandmøllen i Cupar ved floden Eden i Skotland. Den er bygget af benediktinermunkene fra St. Andrews Kloster, som blev grundlagt i det 9. årh. Møllen, der var i brug endnu i 1963, betalte dengang stadig en årlig afgift til Universitetet i ærkebispesædet i St. Andrews. Floden snor sig i store bugter gennem den brede ådal, og fra et stemmeværk fører en ca. 1200 m lang kanal langs åbrinken til møllestedet.¹² Tanken om, at denne måde at anlægge vandmøller på har været kendt af de engelske benediktinermunke, som i 1100 anlagde Skt. Knuds Kloster i Odense, kan næppe afvises.

Odense Å snor sig ligesom andre danske vandløb i større eller mindre bugtninger gennem den brede ådal, og åløbet har skiftet plads gennem tiden. Skiftende ø-formationer er blevet følgen. Som eksempel kan nævnes den lille ø i Fruens Bøge neden for restaurant »Sko-ven«. Denne ø og arealerne nord for den lå endnu langt op i dette århundrede i Dalum sogn,¹⁵ skønt man måtte vente, at disse arealer, ligesom øvrige arealer langs højre åbred, skulle ligge under Hunderup jorder – således et forandret åløb. Andre eksempler er Gerthasholm¹⁶ og Bispeholmen.¹⁷ Hvor mange øer, der på denne måde er opstået og forsvundet, kan naturligvis ikke siges.

På kortet i Odense bys historie (s. 117) over Ejby Mølle kan det måske være vanskeligt at erkende sammenhængen mellem Ejby Mølle og Hanebæk, som løber ud i Odense Å ca. 100 m neden for møllen.

Bækken nævnes som grænse for byfreden i byens privilegier i 1477. Bækken ses dog ikke længere i marken, og det interessante i denne forbindelse er ikke så meget selve bækkens forløb, men de hydrologiske forhold i området. Jeg har ment, at tegningen kunne forstås umiddelbart, men man kan naturligvis savne en tegning af de hydrologiske forhold før mølleanlægget, på samme måde som forholdene ved Munkemølle er vist inden mølleanlægget.

Men også ejendomsforholdene i området er interessante. I anledning af en påtænkt indlemmelse under Odense Kommune blev møllens ejendom opmålt i 1915. (Se ill.).¹⁸ Også af dette kort kunne man få det indtryk, at der var tale om en »lav ø mellem to åarme«. Men selve Odense Å løber syd om øen (som også ses på Videnskabernes Selskabs conceptkort 1774,¹⁹ og som i 1785 kaldes Mølle Holm²⁰). En sluse ses tværs over åløbet. Mølledammen, som er dannet i selve åen, samt afløbet fra møllen til Hanebæk og videre til åen udgør en »nordlig åarm«. Dæmningen, som muliggør opstemningen, udgøres af Ejby Møllevvej (fra møllen til slusen). Oven for dæmningen er vandspejlet

Ejby Mølle, opmålt 1915. (Originaltegning i Odense Magistrat, 2. afdelings arkiv).

ca. 4,5 m, medens det nedenfor er ca. 2,0 m. Det er værd at bemærke, at møllen og mølleholmen fra gammel tid ikke har hørt under landsbyen Ejby, men under Skt. Jørgens Mark i Vor Frue sogn. Det ses, at mølledam, bygninger og det »nordlige åløb« omfattes af møllens ejendomsskel (matr. nr. 27a), medens selve åløbet (syd om møllen) er umatrikuleret.

Syd for åen strakte byfreden sig 1477 ud til Østerbæk (Ostebæk),²¹ som udmunder i åen lige neden for slusen. Selv om vi ikke har dokumentation for byfredens omfang før 1477, kan vi dog datere byens privilegier til Valdemar Sejrs Borgmester og råd omtales 1288, hvad der forudsætter et afmærket område, hvor byens love gjaldt.²² Ejby Mølle må altså have ligget inden for byfreden.

For at skaffe afløb fra møllen til Hanebæk og ud til Odense Å har der sikkert måttet udføres et mindre jordarbejde. Også dæmningen (Ejby Møllevej) er kunstigt fremstillet, men disse jordarbejder har øjensynlig været betydelig mindre end ved Munkemølle. Ved Dalum Kloster og i Sønder Broby var der lignende gunstige forhold som ved Ejby for anlæg af vandmøller.

Noter og henvisninger

1. Holbeck, H. St. (udg.), *Odense Bys Historie* (1926: 626) og *Vestergadekvarteret i Odense*, Registrant (udg. Odense Kommune) (1984: 32). Her kaldes »den nordlige åarm« også Øvreåen.
2. Registrant (1984: 128).
3. Holbeck (1926: 628).
4. Registrant (1984: 33).
5. Engelstoft, C.T., *Odense Byes Historie*, 2. udg. (1880: 159). Det må dog erkendes, at Per Kr. Madsens anden kilde, Holbeck (1926: 626ff.) ikke er let at forstå. Problemet er, at der må skelnes mellem tre udviklingsstrin:
 - a) Vejen fra landsbyen Hunderup krydsede Odense Å (den »sydlige åarm«) over Langebro, som lå ca. 100 m øst for den nuværende Klarebro. Langebro ses på Projekt middelalderbyens grundkort og iøvrigt på samtlige kort over Odense mellem 1593 og 1885. Navnet Langebro findes dog kun på kortet 1:800 fra 1878–80. Fra Langebro fortsatte vejen mod nordøst på dæmningskronen langs sydsiden af møllelevandstilløbet. Ved møllen førte to kortere broer over tilløbet og over omløbet og videre ad Munkemøllestræde til Klingenberg. Langebro var altså »den lange bro«, som førte over den bredere å.
 - b) I forlængelse af Klaregade byggedes 1884 en bro, Klarebro, over »Øvreåen« (den »nordre åarm«), og Klaregade forlængedes til åen (den »sydlige åarm«). Her byggedes en ny Langebro til erstatning for den gamle, som forsvandt.
 - c) I forbindelse med opfyldningen af møllelevandstilløbet (den »nordre åarm«) forsvandt Klarebroen, men navnet overførtes til (den ny) Langebro, og her begynder nu Hunderupvej.
6. Regulativ for amtsvandløb nr. 13, Odense Å fra 1953 erstatter regulativet af 30. april 1886.
7. Citeret efter Anders Jespersens (utrykte) beskrivelse af Munkemølle (ca. 1952).
8. »Kort over Odense Byes Forstæder, 1818« (B.W. Dahl nr. 420), hvor Munkemølle ligger på markjorderne, medens Skt. Knuds Kloster, Frøkenklostret og Slottet er vist som »forstæder«. På et »Kort over Odense, 1822« med angivelse af den ny konsumtionslinie ligger møllen derimod inden for denne linie. Kortet er ikke registreret af B.W. Dahl. Det er gengivet i Johansen m.fl., *Fabrik og bolig* (Odense 1983: 15), idet dog billedteksten henviser til en kopi af kortet fra 1838, der er registreret af B.W. Dahl som nr. 360. Originalen til 1822-kortet findes i Rigsarkivet under Generaltoldkammerets akter.
9. Jfr. *Fynske Årbøger* (1982: 41).
10. Clausen, H.V., *Byens ældste Historie*, i: Holbeck (1926:27) og Böcher, Steen B., *Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu. En erhvervsgeografisk undersøgelse* (Det Kongelige Danske Geografiske Selskabs Kulturgeografiske skrifter III). København 1942.
11. AJ Reg. (1952), Anders Jespersen, *Fynske Vandmøller*, bestående af
 - a) Nummerliste (usystematisk) med navne på 328 vandmøller.
 - b) Skematisk register med numrene ordnet efter vandløb og med størrelsen af dræningsoplande.
 - c) Kort over Fyn, Tåsinge, Langeland og Ærø i mål 1:100.000, Dræningsoplandskort for vandmøller på Fyn, udarbejdet i 1952 af Steen B. Bocher og Anders Jespersen i UTM-system. Kortet er i mål 1:250.000 sammen med to sektorer af det skematiske register trykt i: Anders Jespersen, Lindved Gaard og Mølle, Holte 1966.
12. Jespersen, Anders, *Watermills on the River Eden*, i: *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, Vol. XCVII Session 1963–64: 237.

13. Det gennemsnitlige vandspejlsfald på Odense Å's »mellemsste løb« d.v.s. mellem Brobyværk og Dalum er ca. 1:2400. Sammenholder man dette fald med den skematiske oversigt, som Steen B. Böcher (1942: 58) giver over forholdet mellem ådalens geologiske oprindelse og faldet i »det sydlige Nørrejylland«, dvs. de tidligere Vejle og Ribe amter, kommer man til at savne superlativer. Steen B. Böcher bruger betegnelserne »meget store fald« om fald af størrelsesordenen 1:100, og »meget ringe fald« er 1:1000.
 På Odense Å's »nedre løb«, dvs. fra Dalum til Åsum er faldet gennemsnitligt ca. 1:1000, altså stadig et »meget ringe fald«. Fra Åsum vad til Seden Strand ligger vandspejlet praktisk talt i kote 0.
14. Jfr. Fra boplads til bispeby (1982: 199ff. og 208ff.). »aqua« behøver ikke nødvendigvis at betyde »sø«, men kan også være »vandløb« og her altså sandsynligvis Odense Å (oven for Munkemølle). Diplomatarium Danicum (= Danmarks Riges Breve) 1,3 nr. 189, jfr. nr. 90–92.
15. Geodætisk Instituts målebordsblad M 3616, målt 1863, med senere rettelser, udg. 1962: D.S., der betyder Dalum sogn.
16. Jfr. Engelstoft, C.T., Odense Byes Historie, 2. udg., Odense 1880, passim. Øen afspejler sig også i nutiden i Odense Boldklubs anlæg i Ådalen.
17. Jfr. Engelstoft, registreret under Beschholm, og OTONIVM, 78 og Kortbilag 4.
18. Ejby Mølle, opmålt i anledning af en påtænkt indlemmelse under Odense Kommune, april 1915 (Odense Magistrat, 2. afdeling).
19. B.W. Dahl, nr. 17.
20. Kopi af opmåling 1785, hos Anders Jespersen.
21. Danske sø- og ånavne V (1984: 198–99).
22. Fra boplads til bispeby (1982: 323f.), jfr. Fynske Årbøger (1982, kort s. 35).